

3. Антология мировой правовой мысли / Под ред. Л.А. Морозовой. – Том 2. Европа V – XVII в. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
4. Англосаксонская хроника / Пер. с др.-англ. З.Ю. Метлицкой. – СПб : Евразия, 2010. – 288 с.
5. Хёфер М. Император Генрих II / М. Хёфер ; пер. с нем. М. Васиной. – М. : АСТ ; Транзиткнига, 2006. – 285 с.
7. Дюби Ж. Европа в средние века / Ж. Дюби. – Смоленск : Полиграфма, 1994. – 320 с.
8. Salvestrini F. 13 febbraio 1068: la prova del fuoco di Settimo [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.storiadifirenze.org/wp-content/uploads/kalins-pdf/singles/13-febbraio-1068-la-prova-del-fuoco-di-settimo.pdf>
9. Annales Florentini. MGH, SS. Bd. XIX. Hannover. 1866. – Пер. И. Дьяконова [Электронный ресурс] – Режим

доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Florentini/text.phtml?id=8099

10. Wickham Ch. The Sense of the Past in Italian Communal Narratives / Ch. Wickham // The Perception of the Past in 12th Century Europe. Edited by P. Magdalino. – London: The Humbledon Press, 1992. – P. 188.

11. Moor R.I. The Formation of a Persecuting society. Authority and Deviance in Western Europe, 950–1250 / R.I. Moor. – Blackwell Publishing, 2007. – 345 p.

12. Титмар Мерзебургский. Хроника : в 8 кн. / Титмар Мерзебургский ; перевод с лат. И.В. Дьяконова – Изд. 2-е, исправл. – М. : Русская панорама, 2009. – 256 с.

13. Пер де Во де Серне. Альбигойская история / Пер де Во де Серне // Крестовые походы. Под сенью креста. – М. : Центрполиграф, 2003. – 431 с.

УДК 348.55

ІНСТИТУТ ЦЕРКОВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мацелюх І.А., к. ю. н.,

асистент кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Публікація присвячена юридичному аналізу складів церковних правопорушень, передбачених руськими джерелами церковного права державного походження. Залежно від ознак злочинів, проведено їх класифікацію на чотири групи: злочини проти віри та церкви; злочини проти сім'ї та моралі; злочини проти особистої свободи та честі; інші злочинні діяння, які віднесені князівським законодавством до церковної юрисдикції. Проаналізовано означені групи злочинів загалом і окремі види протиправних діянь зокрема.

Ключові слова: церковне правопорушення, злочини проти віри, злочини проти сім'ї, злочини проти моралі, джерела церковного права, Устав, Руська держава.

Публикация посвящена юридическому анализу составов церковных правонарушений, предусмотренных русскими источниками церковного права государственного происхождения. В зависимости от признаков преступления, осуществлена их классификация на четыре группы: преступления против веры и церкви; преступления против семьи и нравственности; преступления против личной свободы и чести; другие преступные деяния, отнесенные княжеским законодательством к церковной юрисдикции. Проанализированы указанные группы преступлений в целом и отдельные виды противоправных деяний в частности.

Ключевые слова: церковное правонарушения, преступления против веры, преступления против семьи, преступления против морали, источники церковного права, Устав, Русское государство.

Matselyukh I.A. THE INSTITUTE OF CANONICAL OFFENCE IN THE LAWS OF THE RUS STATE

The paper presents the legal analysis of canonical offences provided for by the Rus sources of canon law. Depending on their characteristics, crimes have been classified into four categories: crimes against faith and church; crimes against family and morality; crimes against personal freedom and honour; other criminal acts referred to ecclesiastical jurisdiction under the laws of the principality. The analysis presented covers these categories in general and certain types of offences in particular.

Key words: canonical offence, crimes against faith, crimes against family, crimes against morality, sources of canon law, ecclesiastical law, Rus State.

Законодавство Руської держави є однією із найактуальніших тем дослідження в історико-правовій літературі. Проблема інституту церковного правопорушення неодноразово привертала увагу кантоністів дореволюційної доби, серед яких А.С. Павлов, М.С. Суворов, Н. Мілаш, М.Е. Красножен, однак її вирішення було далеко від свого ідеалу. Ймовірно, каноністи, відчуючи брак знань з кримінального права, уникали аналізу окремих видів злочину і, як наслідок, вони не потрапили в поле зору дослідників. Невитребуваність актуальної теми дослідження в радянський період є

зрозумілою. Сфера церковних відносин була табуована з погляду партійної ідеології. Нині дослідники зазначеного наукового напрямку не актуалізують церковно-правову проблематику, як здається, з причин, що пов'язані, начебто, з вичерпаністю інформативного ресурсу та відсутністю додатково виявлених правових та історичних джерел, які могли б сприяти новому прочитанню відомого дослідницького матеріалу. Однак, з огляду на досягнення сучасної теорії кримінального права, враховуючи нинішню судову практику з кримінальних справ, що перегукуються

зі складами церковних злочинів Руської держави, маємо на меті проаналізувати систему церковних злочинів та запропонувати власну класифікацію церковних правопорушень доби, що досліджується.

Джерельною базою для нас слугуватимуть Церковний Устав князя Володимира Оленінської редакції та Церковний Устав князя Ярослава Короткої редакції, які, на думку радянського історика Я.М. Шапова, близькі до оригіналу табули, поширені на Київщині та в Західній Україні [1, с. 115].

Ознайомлення з ознаками церковних злочинів, вивчення їхньої природи свідчить про достатню професійне і юридично вмотивоване виокремлення каноністами й істориками права такої категорії церковних правопорушень, як злочини проти віри та церкви. До другої групи злочинів більшість науковців відносять злочини проти сім'ї та моралі, що не може не поділятися сучасними дослідниками історії права загалом і нами зокрема. Виокремлення третьої групи злочинів не має аналогів ні в церковно-правовій, ні в юридичній літературі. З огляду на спорідненість об'єкта злочину, доцільно, на нашу думку, виділити таку категорію, як злочини проти особистої свободи та честі. І нарешті, у церковних уставах містяться такі види протиправних діянь, які не потрапляють до жодної зі структурованих нами груп злочинів. Тому пропонуємо зарахувати такі протиправні діяння до групи інших злочинних діянь, які віднесені князівським законодавством до церковної юрисдикції. Запропонована нами класифікація правопорушень у сфері регулювання церковних відносин має на меті продемонструвати ставлення до предмета кримінально-правової юрисдикції не лише істориків, богословів, а, насамперед, правознавців. Відтак розпочнемо з першої групи злочинів, що в кримінально- та історико-правовій літературі дістали назву «злочини проти віри та церкви».

У джерелах права Руської держави засуджується сповідування політеїзму чи виконання язичницьких обрядів. Так, в Уставі Володимира зазначається: «Під церковний суд підпадають <...> або хто воді чи в гаях молиться» [2, с. 242]. Гаями або гаївками на Русі називали урочища біля річок. Такі місця були для язичників священними, адже там знаходилися статуї відповідних кумирів, яким поклонялися русини. У гаях дівчата виконували обрядові пісні, звеличуючи прихід весни, народження нового врожайного року [3, с. 102]. Оскільки виконання обрядових язичницьких ритуалів переслідувалося великокнязівським законодавством, то, закономірно, що будь-які молитви в гаях не допускалися.

Подібну норму знаходимо в Уставній грамоті князя Всеволода, яка побачила світ через сто років у м. Новгороді. «А церковному суду належать справи <...> або хто молиться під овеном, або в гаю, або біля води», – констатує правова пам'ятка [4, с. 244]. Як бачимо, у період розширення кордонів Руської держави та поширення впливу Києва на інші уділи місцевий Новгородський князь реєстрував основні положення Уставу Великого князя Київського Володимира, що свідчить

про пріоритетність приписів центральної влади та поширення її впливу на удільні території. «Устав Ярослава Володимировича про церковні суди», переслідуючи тих осіб, що не прийняли християнство, забороняв будь-які зв'язки з ними: «А з нехрещеними як з іноземцем, так і зі співвітчизником не слід ні їсти, ні пити доти, поки вони не приймуть хрещення» [2, с. 249]. Застерігала церква також від контактів з особами, відлученими від християнства: «Якщо хто з відлученим їстиме і питиме, нехай буде він сам відлучений від церкви» [2, с. 249]. Запровадження імперативних норм у церковне право мало на меті цілком прагматичну дію – консолідувати розрізнене руське суспільство, об'єднати його на основі християнського віровчення.

Разом з тим, варто визнати та констатувати досить поміркований характер тогочасного державно-церковного законодавства щодо представників інших релігій. Пам'ятки права не містять дискримінаційних норм стосовно іудейської чи мусульманської спільноти. Щоправда, приписи Уставу князя Ярослава сповідникам інших релігій забороняли одружуватися з жінками-русинками, а за ставтеві зв'язки з ними на чоловіка покладался штраф у розмірі 50 грн. на користь митрополита. «Якщо іудей або мусульманин вступить у статевий зв'язок з православною жінкою, – йдеться у ст. 19 Закону, – то з іновірця стягнути на користь митрополита 50 гривень, а жінку віддати до монастиря» [2, с. 246]. Стаття свідчить про ліберальний характер руського законодавства. Мусульманський чи іудейський громаді дозволялося не лише проживати в Руській державі, а й сповідувати свою монотеїстичну релігію. Імперативних норм, які б зобов'язували зректися від однієї конфесії і заохочували перехід до іншої, що мала статус державної релігії, у той період не було зафіксовано. Асиміляція чи поширення інших релігій, при цьому, законодавством не допускалося.

Протиправність еретичних діянь вперше визнавалася Уставом князя Володимира. Услід за тим відповідну норму знаходимо і в Уставній грамоті князя Всеволода. Проте руські князівські устави не вдавалися до опису кваліфікуючих ознак цього злочину та не надавали йому особливої уваги. Найімовірніша причина такого явища полягає у відсутності еретичних течій у досліджуваній період. Історики переконують, що на практиці поява перших ересей датується не раніше кінця XIV ст. у Пскові та Новгороді, тобто вже після децентралізації та розпаду Руської держави [5, с. 246].

Зневажливе ставлення до храму чи богослужіння засуджувалося нормами канонічного права, з одного боку, та світським законодавством, – з іншого. Кваліфікуючі ознаки цього церковного злочину визначалися Уставом Володимира й Уставною грамотою Всеволода і полягали у перебуванні тварин чи птахів у храмі [2, с. 242]. Суб'єктом злочину є особа яка безпосередньо здійснювала протиправний вчинок.

Не слід, окрім іншого, забувати, що заборона перебування тварин і птахів у церкві

під час богослужіння не є витвором руського князівського законодавства. Неприпустимість таких дій спочатку пояснювалася благами намірами турботи про життя живих істот. «Ніхто в середину святого храму нехай не вводить ніякої тварини, хіба що хтось подорожуючи, через крайню потребу, і, позбавлений житла та готелю, зупиниться у такому храмі, – йдеться у 88-му Правилі Трульського собору, – тому що тварина, не будучи введена в огорожу, може загинути, а сам мандрівник, втративши тварину, буде наражатися на небезпеку для життя» [6, с. 737]. Згодом такі діяння стали вважатися наругою над релігійними почуттями християн і були узаконені як один із видів церковного правопорушення.

Руське законодавство засуджувало блюзнірство або наругу над могилами, померлим. Церковний Устав князя Володимира констатував, що «до церковного суду притягуються <...> за грабунок померлих, за посягання чи нищення церковного хреста» [2, с. 242; 4, с. 244].

До четвертого виду злочинів зараховуємо святотатство, яке визнавалось злочином в Уставі Ярослава, що охороняє грошовими санкціями церковне майно від злочинних посягань. «Якщо хто підпалить тік або двір, або щось в церковних володіннях, – визначено в ст. 14 Уставу, – то винний заплатить митрополиту 40 гривень» [2, с. 246].

Особливу увагу в законодавстві Русі присвячено чародійству. Про нього міститься інформація в багатьох джерелах церковного права державного походження. Так, Устав Володимира прямо забороняє «чародійство, відьомство, таємне виготовлення зілля, волхвування» [2, с. 242]. Ст. 38 Уставу Ярослава засуджує «заняття чаклунством у формі заклинань, виготовлення амулетів або виготовлення різного зілля, отрут» [2, с. 248]. Уставні грамоти удільних князів також одностайно визначають чародійство як злочин проти віри та передають розгляд таких справ до юрисдикції церковного суду. «А це суду церковному <...> заклинання і чародійство, волхвування, відьомство, виготовлення зілля і чародійних напоїв», – зазначалось в «Уставній грамоті Новгородського князя Всеволода Мстиславовича про церковні суди, і про людей, і про мірила торгові» (1125–1136 рр.) [4, с. 242–247; 7, с. 406–411]. Про окремі склади означеного виду злочину йшлося і в «Уставній грамоті Смоленського князя Ростислава Мстиславовича і єпископа Мануїла» 1150 р. [4, с. 257–265; 7, с. 414–419; 8, № 4, с. 5–8]. Місцева влада засуджувала та забороняла приготування різного зілля. Відповідні справи також передавалися на розгляд місцевого єпископського суду.

Безумовно, переслідування чародійства в усіх його формах і проявах пов'язане, насамперед, з язичницькою культурою слов'ян. До прийняття християнства волхви посідали високе місце в суспільній ієрархії. Як язичницькі жреці вони виконували магичні обряди, тим самим з'ясовували волю богів чи здійснювали чаклунство для досягнення певної мети [9]. Володіючи «божественними язичницькими знаннями», волхви виконували

функції вчителів, мудреців і лікарів, тому з їхнім ім'ям пов'язують виготовлення різноманітного зілля для лікування чи підтримки життєдайності людського організму [10, с. 627]. Заборона політеїзму автоматично тягнула за собою і переслідування їхньої діяльності, зокрема чаклунства, відьомства, приготування зілля тощо.

Останній вид злочину проти віри та церкви, на який дослідники не звертали увагу, – це вживання забороненої для християн їжі, зокрема конини та ведмежатини. «Якщо хтось по своїй волі вживатиме в їжу будь-які заборонені для християнина види м'яса: або конину, або ведмежатину, або щось інше, той нестиме відповідальність перед митрополитом, який визначить для винного міру покарання», – констатується в одному з джерел князівської правотворчості [2, с. 248]. Означені приписи стали витвором місцевого характеру, адже в нормах канонічного права нічого не згадується про м'ясо таких тварин. Окремі застереження містяться у 63-му Правилі Святих Апостолів та 67-му правилі Шостого Вселенського собору, які забороняють християнам споживати кров і м'ясо тварини, вбитої звіром. Єпископ Никодим Мілаш у тлумаченні церковних канонів таке явище пояснив «моральним аспектом та священним походженням крові, яка вміщує в собі душу тварини» [6, с. 194–195].

Руський законодавець нічого не згадує про вживання крові, натомість наголошує на забороні використовувати для харчування ведмежатини та конини. Охорона тварин не є випадковістю для Русі. Оскільки кінь становив основну рушійну силу під час військових походів, відігравав ключову роль у торгово-економічних зв'язках між містами і був основним засобом пересування, тому його життя охоронялося державою не лише в межах церковного законодавства, а й у приписах світського права. Так, положення Руської Ревиди криміналізували крадіжку коня, а його рецидивний прояв зрівняли із вбивством у розбої, підпалом будинку, визначивши найсуворішу міру тогочасного покарання – потік і пограбування, тобто вигнання злочинця і його сім'ї з общини із конфіскацією майна. Ведмідь також шанувався на Русі, адже він легко піддавався дресуванню і ніс на собі естетично-культурну місію, розважаючи населення. Так, русини любили спостерігати за так званими «ведмежими потіхами», де тварини виконували цирково-ігрові вправи. Відтак і кінь, і ведмідь були важливими тваринами для життєдіяльності держави, тому їхнє життя охоронялося як світським законодавством, так і нормами церковного права.

Окрему групу злочинів становлять вчинки, що руйнують засади сімейного життя, порушують найважливіші моральні принципи загальнолюдської поведінки. У законодавстві Руської держави наведені такі види злочинів, зокрема: перелюбство, розпусту, кровозмішення, двоєженство, побиття дітьми своїх батьків або бійки між подружжям, вбивство дівчиною своєї новонародженої дитини, самовільне розлучення, відмову нареченого від весілля після укладення передвесільного

договору, крадіжки дружиною майна чоловіка. Зауважимо, що перелюбство одностайно засуджувалося всіма джерелами церковного права досліджуваної доби. Церковні Устави і Володимира, і Ярослава, і уставні грамоти удільних князів були категоричними противниками шлюбної зради. Щоправда, юридичну відповідальність для чоловіків та дружин було диференційовано [2, с. 245].

Не меншу увагу законодавець приділив і злочину під назвою «розпушта». Криміналізація його, як виду правопорушення, відбулася не відразу. Приписами Уставу Володимира переслідувалися лише випадки, «коли два чоловіки тримають одну жінку». Згодом вона без змін була рецесійована до Уставної грамоти новгородського князя Всеволода. Натомість Уставна грамота, що діяла на Смоленщині, містила лише посилання на судову юрисдикцію по справі: «Єпископу належать справи щодо розпушти» [4, с. 262]. Вичерпний перелік даної категорії злочинів знаходимо в церковному Уставі Ярослава, нормами якого заборонено статеві зносини з невісткою, ятровою, падчіркою, мачухою, хрещеницею, черницею, тваринами [2, с. 246–247].

Кровозмішення також потрапило під правову регламентацію норм церковного права. Як вид злочину воно переслідувалося як загальнодержавними церковними уставами, так і уставною грамотою Новгородом. Забороняючи зносини між близькими родичами, допустиму ступінь спорідненості уставами не визначено. Натомість Устав Ярослава вперше заборонив зносини між духовно спорідненими особами. «Якщо кум, хрещений батько із кумою, хрещеною матір'ю вчинить незаконний перелюб, – записано в джерелі, – то винні заплатять митрополиту 12 гривень кун та на них буде накладено церковне покаєння» [2, с. 245].

Особлива увага у церковних уставах приділялася злочинам проти сім'ї, тобто правопорушенням, скоєним дітьми проти своїх батьків. Патріархальний устрій сім'ї та повага до батьківства охоронялися церквою та державою. Устав Володимира застерігав: «До церковного суду належать <...> справи щодо побиття сином батька або матір дочкою, або свекруху невісткою, або сказані зневажливі слова проти батька та матері» [2, с. 242]. Крім того, церквою охоронялося життя та здоров'я дітей. У диспозиції ст. 6 Уставу Ярослава передбачено відповідальність за достатньо «екзотичні» кваліфікуючі ознаки даного виду злочину. До них, зокрема, належать: народження позашлюбної дитини, аборт, умисне вбивство матір'ю новонародженої дитини. У джерелі про це зауважується: «Якщо дружина без свого чоловіка або при чоловікові народить позашлюбну дитину і загубить її будь-яким чином: свиням згодує, заподіє штучний викидень або втопить, то, викривши винну, її слід відправити у монастир» [2, с. 245]. Пріоритетність батьківської влади носила безумовний характер, у тому числі між подружжям. Застосування сили до чоловіка дружиною чи завдання йому тілесних ушкоджень передбачало штрафні санкції на користь церкви у розмірі 3 гривень [2, с. 248].

Охороняючи інститут сім'ї, Устав князя Ярослава забороняв розлучення без дозволу церкви – самовільне розлучення. Відсутність ідентичних приписів у більш ранніх джерелах церковного права державного походження можна пояснити значною тривалістю процесу християнізації шлюбу в Руській державі. Злочин містив дві обтяжуючі обставини. Перша полягала у наявності чи відсутності обряду вінчання: Друга обставина залежала від соціального статусу покинутої дружини. Розлучення боярина зі своєю дружиною із числа «великих бояр» каралося значно суворіше, ніж випадки, коли дружина походила із нижчих суспільних верств [2, с. 244].

Забороняючи самовільне розлучення, норми церковного права не могли дозволити двоєженство. Таким особам, що не розірвали шлюбні узи з першою дружиною, не дозволялося одружуватися з другою. З боку чоловіка такі діяння визначалися злочинними та каралися. При цьому пріоритетними залишалися інтереси першої дружини [2, с. 246].

В Уставі Ярослава Володимировича про церковні суди знаходимо ще одну норму, яка не була представлена в інших джерелах церковного права. Вона регламентувала процес укладення заручин та охороняла честь нареченої і матеріальні інтереси її батьків. Випадки відмови чоловіка від весілля після укладення передвесільного договору переслідувалися законом [2, с. 247–248].

Уперше ми виділили групу церковних правопорушень під назвою «злочини проти особистої свободи та честі», які до цього не потрапили до жодної класифікації, здійснюваної вченими різноманітних шкіл. Злочином, який визнавався усіма джерелами церковного права загальнодержавного та місцевого значення, є викрадення дівчини з метою укладення шлюбу. Якщо Устав Володимира, уставна грамота Всеволода й уставна грамота Ростислава лише згадують про «викрадення нареченої», то Устав Ярослава передбачає можливі обтяжуючі обставини, залежно від об'єкта злочину. Так, викрадення боярської дівчини з метою укладення шлюбу тягло за собою виплату їй за ганьбу більшої компенсації, ніж викрадення дочки «менших бояр» чи дочки «добрих людей». Як бачимо, середньовічний становий устрій також відобразився і на церковному законодавстві.

Інші злочини аналізованої групи, до яких належать з'валтування, не бажання батьків видати дочку заміж за умови її прагнення, одруження дітей проти їхньої волі фіксувалися лише в Уставі Ярослава. Не заперечуючи верховенства батьківської влади в сім'ї, князівське законодавство охороняло інтереси дітей щодо бажання вступу в шлюб. Природне право дівчини чи юнака на створення сім'ї залишалося першочерговим і основним. Будь-який примус виключався та переслідувався. Окрім того, статті, що передбачають склади аналізованих злочинів, містять також елементи становості.

Особлива увага в Уставі Ярослава приділена злочинам проти честі. Ганебними визнавалися такі діяння як словесна образа чужої дружини, вистригання волосся на голо-

ві або на бороді, бійки між жінками, завдання тілесних ушкоджень чужій дружині тощо.

Проаналізовані групи церковних правопорушень об'єднуються спільною природою, що полягає в однотипному об'єкті й об'єктивній стороні складу злочину. Водночас, у церковному Уставі Ярослава містяться види злочинів майнового характеру, не пов'язані з віросповіданням. Кваліфікація таких правопорушень передбачалася ст. ст. 32, 33 та 34 князівського закону. Ми їх пропонуємо зарахувати до четвертої групи, і назвати її «інші злочинні діяння, віднесені князівським законодавством до церковної юрисдикції». Кваліфікація таких правопорушень передбачалася ст. ст. 32, 33, 34 Уставу. Відповідно злочинними визначалися такі дії: крадіжка коноплі, льону або іншого збіжжя; крадіжка білого одягу або полотна та відрізи тканини; крадіжка весільного вбрання чи іншого майна, приготовленого для організації весілля [2, с. 247]. Якщо предмет посягання в останньому злочині і причини віднесення його до церковної юрисдикції є зрозумілими, то перші два злочини не мають жодного відношення до сфери церковно-судової юрисдикції.

Отже, у період феодальної роздробленості Руської держави існувала особлива модель правотворчої діяльності. Така функція покладалася на великокнязівську владу та місцевих князів. Вони видавали устами, що діяли, відповідно, на загальнодержавному рівні чи в межах окремого уділу. Першим документом, який визначив і законодавчо закріпив систему церковних правопорушень на Русі, став «Устав князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних», написаний наприкінці X – на початку XI ст. Продовженням загальнодержавної князівської правотворчості у сфері регулювання церковних відносин став «Устав Ярослава Володимировича про церковні суди» XI ст. Саме в ньому знаходимо чіткий перелік церковних правопорушень і санкцій, які вводяться за їх вчинення. Окрім того, деякі злочини проти церкви та моралі фіксувалися у нормотворчих документах місцевого значення, зокрема в «Уставній грамоті Новгородського

князя Всеволода Мстиславовича про церковні суди, і про людей, і про мірила торгіві» (1125–1136 рр.) та «Уставній грамоті Смоленського князя Ростислава Мстиславовича і єпископа Мануїла» 1150 р. Вивчення ознак складів церковних правопорушень, передбачених руськими джерелами церковного права державного походження, дало підстави здійснити градацію, поділивши їх на чотири групи: злочини проти віри та церкви, злочини проти сім'ї та моралі, злочини проти особи-стої свободи і честі, та інші злочинні діяння, які віднесені князівським законодавством до церковної юрисдикції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI–XIV вв. / Я.Н. Щапов. – Москва : Издательство «Наука», 1972. – 340 с.
2. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя : [монографія] / І.А. Мацелюх. – К. : Талком, 2015. – 290 с.
3. Войтович В.М. Українська міфологія. – 2 видання, стереотипне / В.М. Войтович. – К. : «Либідь», 2005. – 664 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, Крещатик, – №33, 1899. – 265 с.
5. Ереси и раскольнические течения внутри Русской Православной Церкви. Краткие исторические сведения : В 2-х частях / Часть 1. Средневековые ереси // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hram-troicy.prihod.ru/sekty_i_eresi/view/id/1173479
6. Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія ; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – Ч. 1. – 815 с.
7. Собрание важнейших памятников по истории древняго русскаго права / составители Н.И. Лазаревский, Я.Утин. – СПб. : Типография губернского правления, 1859. – 428 с.
8. Дополнения к актам историческим, собранныя и изданныя археографической комиссией : в 12 т. – СПб. : Типография отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. 1. – 446 с.
9. Волхування і чародійство у православних рідновірів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bohymur.livejournal.com/1725.html>
10. Писаренко Ю.Г. Волхви // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – С. 627.